

İbn Rüşd'ün Özgürlük Anlayışına Genel Bir Bakış*

Yard. Doç. Dr. A. Kamil Cihan**

Ahlak felsefesinin önemli konularından biri de özgürlük sorunudur. Bu sorunun başlıca iki önemli boyutu olduğu söylenebilir. Bunlardan biri, seçmeye dair olup, irade özgürlüğü; diğeri de fiili gerçekleştirmeye dair olup eylem özgürlüğü adını alır. Bu yönüyle özgürlük problemi şu şekilde ortaya konulabilir: İnsan, herhangi bir şeyi kendi isteği ve arzusuyla mı seçmiştir, yoksa kendisinin dışında herhangi bir nedenle mi seçmiştir? İnsanın yapıp etmeleri, herhangi bir şekilde tayin mi edilmiştir, yoksa bizzat insan mı onları seçmiştir? Şayet insan, irade özgürlüğüne sahip ise, istemiş olduğu şeyleri tamamen gerçekleştirebilir mi? İnsan, her istediğini yapabilir mi? Kısaca insan nereye kadar özgürdür?

İslam dünyasında özgürlük sorunu, kimi zaman kader problemi altında da ele alınmıştır. Çünkü ortada dini açıdan da bir sorun vardır. Bir taraftan Allah'ın her şeyi enine boyuna bildiğini, her şeyin bir kadere göre gerçekleştiğini, hiç bir şeyin bunun dışında olmadığını ifade eden çeşitli dini metinler varken; öte taraftan da insanı yaptıklarından sorumlu tutan, yaptıklarının hesabını isteyen ifadeler de vardır. Eğer her şey, bir kadere göre gerçekleşiyorsa, insanı sorumlu tutmanın bir anlamı yoktur. Eğer insan, yaptıklarından, davranışlarından sorumlu ise, bu durumda kader ne demektir? İşte Müslümanlar, bu vb. sorulara çeşitli cevaplar aramışlardır. Kimileri, insanın sorumlu olduğunu, onun kendi fiilini bizzat kendisinin yaptığını söylemiş (yani Kaderiyye ve Mutezile ekolü); kimileri ise insanın yapıp etmelerinde hiç bir katkısı olmadığını, insanın kader karşısındaki konumunun rüzgarın önündeki yaprak gibi olduğunu söylemiş (yani Cebriyye ekolü); kimileri de insanın sadece isteyebileceğini ancak bunu yapmanın Allah'a ait olduğunu söylemiştir (yani Eş'arilik ekolü).¹

Görüldüğü gibi özgürlük sorunu, mahiyeti gereği, hem ahlak alanına hem de din alanına girmektedir. Nitekim İbn Rüşd (1126-1198), soruna bu iki yönüyle yaklaşmış ve her ikisini de tatmin eder görünen bir çözüm önermiştir. Ona göre dinî sorunların en çetini de budur. Çünkü, bu soruna dair Kitap ve Sünnette birbiriyle çelişir görünen ifadeler vardır. Bu sorunla ilgili ortaya konan akli deliller de bunun gibidir.

İbn Rüşd'e göre, Kuran'a bakılacak olursa onda, insanın, davranışlarında mecbur olmadığını, çeşitli kazanımlara sahip olduğunu gösteren ayetler olduğu gibi; her şeyin, belirlendiği şekliyle zorunlu olduğunu, her şeyin öncesinde bir kaderin bulunduğunu gösteren ifadeler de vardır. Sözelimi "Biz her şeyi bir kaderle yarattık"(54. Kamer/49), "Arza ve canlarınıza isabet eden bir musibet yoktur ki, biz onu yaratmadan evvel bir kitabda ve yazıda tespit etmiş olmayalım. Bu, Allah'a kolay gelen bir işti." (57. Hadid/22) gibi ayetler, insanın özgür olmadığını, yapıp-etmelerinin önceden belirlendiğini gösterirken diğer taraftan "işte, bu, elinizle

* Özgürlük sorununun çeşitli boyutları, değerli hocamız Necati Öner tarafından "İnsan Hürriyeti" adlı eserde ele alınmıştır. Ancak bu eser, Müslüman filozofların düşüncelerine neredeyse yer vermemekte, sadece Kelam alanında yetişen yazarların görüşlerine yer vermektedir. Dolayısıyla bu yazı, belli bir ölçüde ilgili kitabın bu yönüne de atıfta bulunmayı hedeflemektedir.

** Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kayseri.

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Prof. Dr. Cihat Tunç, *Sistematik Kelam*, Kayseri 1994, s. 161-179.

kazandığınız şeyler sebebiyledir" (3. Al-i İmran/182), "İnsanın çalışarak kazandığı lehine, çalarak kazandığı ise aleyhinedir" (2. Bakara/286) gibi ayetler de insanın özgür olduğunu göstermektedir. Hatta aynı ayette bile bu sorunla ilgili çelişkili görülen ifadeye de rastlanır, tıpkı "Sana isabet eden bir iyilik Allah'tan; sana isabet eden bir zarar da kendindendir"(4.Nisa/77) ayetinde olduğu gibi. İbn Rüşd, bu vb. ayetlerin Müslümanları gruplara ayırdığını kaydeder. Sözgelimi o, Mutezile'nin insanın özgürlüğüne; Cebriyye'nin de insanın özgür olmadığına; Eşariliğin ise bu iki ekolün arasında yer aldığını kaydeder.¹

Bu sorunla ilgili ortaya konulan akli deliller de, İbn Rüşd'e göre, çelişkiden kurtulamamaktadır. Şöyleki; eğer insan, fiillerinin varedeni, onların yaratıcı ise, bu durumda, Allah'ın dilemesine ve seçimine göre gerçekleştirmeyen bir takım fiillerin bulunması gerekir. Bu durumda, Allah'tan başka yaratıcı da var demektir. Oysa bütün Müslümanlar, Allah'tan başka yaratıcı olmadığı konusunda hem-fikirdirler. Şayet insan, fiillerini kendisi kazanmıyor ise, bu durumda o, fiillerinde zorlanmış demektir. Zorlanma ile kazanma arasında orta bir nokta da yoktur. İnsan, fiillerinde zorlanmış olunca, bu durumda yapamayacağı bir sorumluluk altına girmiş olur. Bu durumda ona sorumluluk vermek ile taşın ve toprağa sorumluluk vermek arasında bir fark kalmaz. Çünkü taşın ve toprağın, bir şey yapabilmesi (istitaat) söz konusu değildir. Aslında insanın da güç yetiremeyeceği şeyler karşısındaki durumu da bundan farklı değildir. Sorumluluk altına girmenin şartlarından biri de bir şey yapabilmeye sahip olmasıdır.

Durum böyle olunca, bu sorunu çözmenin bir yolu var mıdır? Eğer varsa, dini ve akli delillerde görülen bu çelişkiler nasıl ortadan kaldırılır? İbn Rüşd, sorunu iki açıdan da çözümlenmeye çalışmaktadır. Ona göre dinin amacı iki aşırı noktada bulunan görüşleri ayırmak değil, tersine bunları gerçek üzere biraraya getirmektir. Bu ön tespitten sonra İbn Rüşd'ün özgürlük sorunu ile ilgili düşüncelerini iki başlık altında ele alabiliriz.

1. İrade Özgürlüğü

İbn Rüşd'e göre, Allah, insanı yaratırken ona bazı yetiler vermiştir. Bu sayede insan, pek çok şey kazanabilmektedir. Ancak insanın bu şeyleri kazanması, dış sebeplerin veya dışardaki ortamın, insanla uyuşması ve dış engellerin ortadan kalkmasıyla tamamlandığına göre, bu durumda insana nisbet edilen fiillerin iki temel öğeyle tamamlandığı kaydedilmelidir. Demek ki insanın eylemleri, 1-irade ve 2-dışarısının bu iradeye uyumuyla gerçekleşmektedir.

Ona göre Allah'ın insanın emrine vermiş olduğu dış sebepler, sadece herhangi bir fiili tamamlamakla veya ona engel olmakla kalmaz; aynı zaman da onlar, insanın iki taraftan birini dilemesine sebep olurlar. Bu durumda irade denilen şey, İbn Rüşd'e göre, bir arzu fiili demektir. Bu fiil, herhangi bir hayalden veya herhangi bir şeyi tasdik etmekten dolayı insanda meydana gelir. Öyleyse iradenin tahlilinde şu aşamalar yer alıyor demektir: 1. dışardan insana ulaşan bir durum, 2- bu durumla ilgili olarak belirleyici sebep olan bir bilinç içeriği (hayal veya tasdik), 3- bu bilinç içeriğinin, dışardan ulaşan şeyi arzu etme veya etmeme şeklinde ortaya çıkan irade fiili veya kararı.

¹ İbn Rüşd, el-Keşf an Menahicil-Edille fi Akaidil-Mille, Beyrut 1982, s. 120-121; İbn Rüşd, Felsefe Din İlişkileri, Çev: Süleyman Uludağ, İstanbul 1985, s. 323-325. Bundan sonra bu iki kitaba yapılacak atıflarda Arapça neşir için K, Türkçesi için T harfi kullanılacaktır.

Dışardan insana ulaşan durum, insanın elinde olan bir şey değildir. O, aynı zamanda, iradenin konusunu oluşturur. Bundan dolayı İbn Rüşd için dış dünya, birbirine zıt iki seçenektan birini seçmemizin sebebi olup, buna bağlı olarak insan iradesi de dışardaki şeylerle kayıtlıdır.1 Ancak insan, dışardan kendisine ulaşan durumu arzu edilen veya edilmeyen bir şey olduğunu nasıl tayin ediyor? Bu da bizi iradenin ikinci aşamasını irdelemeye götürür.

İbn Rüşd'e göre, gerek hayal, gerekse tasdik, seçmeyi şöyle ya da böyle belirleyen sebeptir. Her ne kadar belirlenen şey, dışarı ile ilgili bir durum olsa da, o durumu şöyle ya da böyle olarak tayin etme, bu durumdan farklı olan bir şey sayesinde olur. İbn Rüşd, belirleyen bu sebep için tahayyül ve tasdik terimlerini kullanır. Ona göre tahayyül, iç duylardan biri olan hayalgücünün (mütehayyile) faaliyettir. Bu durumda hayalgücü, ya dışarda varolan bir durumu, olduğu üzere ya da dışarda olmayan bir durumu, var gibi, gösterir. Hayalgücünün, bu şekilde davranmasını sağlayan çeşitli sebebler olabilir. Bununla birlikte o, olmasını istediği bir durumu kendi kendine yaratır.2 İşte onun bu yaratıcı fiili, aynı zamanda istemenin de belirleyicisi olur.

İradenin belirleyicisi kimi zaman bir şeyi tasdik olur. Bu durumda tasdik, karşıda duran şeyin, özne açısından olumlu veya olumsuz bir şey olduğuna karar verme olur. Bunun için öznenin belli bir değerler skalasına sahip olması gerekir ki, karşısına çıkan bu şey için, iyi veya kötü, faydalı veya zararlı vb. şekilde bir karar verebilsin. Öyle görünüyor ki İbn Rüşd, hayal ile aşağı düzeyden veya araç-değerler skalasını; tasdik ile de yüksek veya amaç-değerler skalasını kastediyor gibidir. Belirleme ve tayin sonucu ortaya çıkan kararın aldığı adlar, ki biraz sonra ele alınacaktır, bunu teyit eder görünmektedir.

İradenin, artık belirlenim veya karar olarak sonuçlanması onun son aşamasını oluşturur. Karar, ya hayale bağlı olarak ortaya çıkar; bu durumda o, hoş giden şeye yönelme olarak ortaya çıkmış ise, istek (şevk) adını, zarar veren şeyden uzaklaşma olarak ortaya çıkmışsa öfke (gadab) adını alır; ya da o, bir düşünceye bağlı olarak ortaya çıkar, bu son durumda da ona ihtiyar ve irade adı verilir.3 Buna göre, irade adı altında ortaya çıkan seçim, insana ulaşan herhangi bir şeyi, bir düşünceye göre -ki bunlar yüksek değerler skalasıdır- belirleme demektir. Bu durumda irade özgürlüğü, İbn Rüşd'e göre, dışardan insana ulaşan herhangi bir durum karşısında düşünceye bağlı olarak seçimde bulunma demektir.

2- Eylem Özgürlüğü

Madem ki insan, iradesini kendisi belirlemektedir, öyleyse o, her isteğini yerine getirebilir mi? Bir başka deyişle insan, her belirleyip-seçtiği şeyi gerçekleştirebilir mi? Bu vb. sorulara İbn Rüşd'ün cevabı şudur: Dışardaki sebebler, yaratıcısının bunlar için belirlediği oranda ve belli bir düzene ve belli bir sıralamaya göre bozulmadan gerçekleşmektedir. Kısaca onlar, belli kural ve yasaya tabidirlir. İnsanın iradesi ve fiili, dışardaki sebeblerle uyum sağladığı zaman varolmakta ve tamamlanmakta olduğuna göre, bu durumda insanın fiillerinin de belli bir düzene göre ortaya çıkması zorunludur. Yani onların, belli vakitlerde ve belli sayıda ortaya konmaları gerekir ki, dışarıda bulunan düzenle uyum sağlayabilsin ve bunun sonucu

1 K, s. 121-123; T, s. 325-329.

2 Macid Fahri, İbn Rüşd; Feylesufu Kurtuba, 2. baskı, Beyrut 1985, s. 102.

3 Fahri, Aynı Eser, s. 103.

olarak onlar, gerçekleşebilsin. Çünkü insanın fiilleri, aynı zamanda, dışardaki bu düzenin bir sonucudur. Her bir sonuç da takdir edilip sınırlandırılmış sebeplerden ileri geldiğine göre -çünkü dış dünya yasaların takdir edip sınırlandırdığı bir dünyadır- zorunlu olarak insanın fiili de takdir edilmiş ve sınırlandırılmış olacaktır. Bunun gereği olarak onlar, belli sayıda ve belli miktarda olacaktır.

İbn Rüşd'e göre, insanın eylemleri, dışardaki sebeplerden birinin sonucudur. Belirlenmiş ve sınırlı bir sebebin sonucu olan her şey, zorunlu olarak belirli ve sınırlıdır. Dış sebepler ile iç sebepler arasındaki bu ilişki, İbn Rüşd'e göre, hiç bir şekilde ortadan kalkmaz. Allah'ın dış dünyaya ve insana koymuş olduğu bu sınırlı düzen hiç bir şekilde bozulmaz. İşte dışarda ve içerde bozulmayan bu kural ve düzen, İbn Rüşd'e göre, Kaza ve Kader diye anılan şeyin ta kendisidir.1

Bu ifadelerinden de anlaşılıyor ki İbn Rüşd için eylem özgürlüğü sınırsız değildir. O, dış sebeplerle sınırlıdır. İşte insan, dış sebeplerle uyumunu sağladığı oranda, özgürdür. Bu anlayış, insanı, dış dünyayı ve onun tabii olduğu yasa ve düzeni tanımaya yöneltir. Dışarısını ve ondaki yasa ve düzeni bilen insan, eylem özgürlüğünün sınırlarını da o ölçüde tanır, bilir ve genişletir.

İbn Rüşd'e göre dışardaki ve insandaki düzen ve yasa, hiç bir şekilde bozulmaz. İşte ahlaki açıdan özgürlüğün ve dini açıdan da kaderin çözümü, ona göre, burada yatmaktadır. Ona göre, insan, eylemlerini kendisi tayin etmekte fakat eylemler, dış dünyaya uyum sağladığı ölçüde gerçekleşmektedir; aynı zamanda dini metinlerde de bir çelişki yoktur. Çünkü insanın özgür olmadığını ifade eden metinler, değişmeyen düzen ve yasalar alanını göstermektedir. İnsanın özgür olduğunu ifade eden metinler de iradesini bu düzen ve yasalara uyduran insanın özgürlük alanını göstermektedir.

İbn Rüşd'ün özellikle irade özgürlüğü sorununa getirdiği çözümün, benzer şekilde Kant tarafından da dile getirildiği söylenebilir. Kant'a göre de özgürlük, bir belirlemedir. Ancak bu belirleme, dışardan gelen bir belirlemedir. Buradaki belirlemedir, pratik aklın veya istemenin yasaları tarafından gerçekleştirilir. İşte bu yasalara göre eylemde bulunmak, Kant'a göre, özgür olmak demektir.2 Nitekim İbn Rüşd'e göre de bu belirlemedir, düşünceye bağlı olarak ortaya çıkıyor idi. İbn Rüşd'ün düşünce (reviyye ve fikir) adını verdiği bu şeye Kant, pratik aklın yasaları adını verir.

1 K, s. 123-124; T, s. 329-330.

2 Takiyettin Mengüşoğlu, Felsefeye Giriş, İstanbul 1992, 5.baskı, s. 266-267.